

A ZEMPLÉNI-HEGYSÉG TELEPÜLÉSEI ÉS NÉPESSÉGE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG

KONKOLYNÉ GYURÓ ÉVA

A honfoglalást megelőző kor

A Zempléni-hegység peremvidékein a *paleolit és neolit* kortól kezdődően kimutatható az emberi jelenlét. A hegység ásványi anyagai – obszidián, jáspis, agyag, kvarcit – felhasználásával készült eszközök feltárt maradványai egymást követő kultúrákról tanúskodnak.¹ A hegység peremvidékein és a Hegyközben² kőkori és bronzkori telepeket tártak fel.³

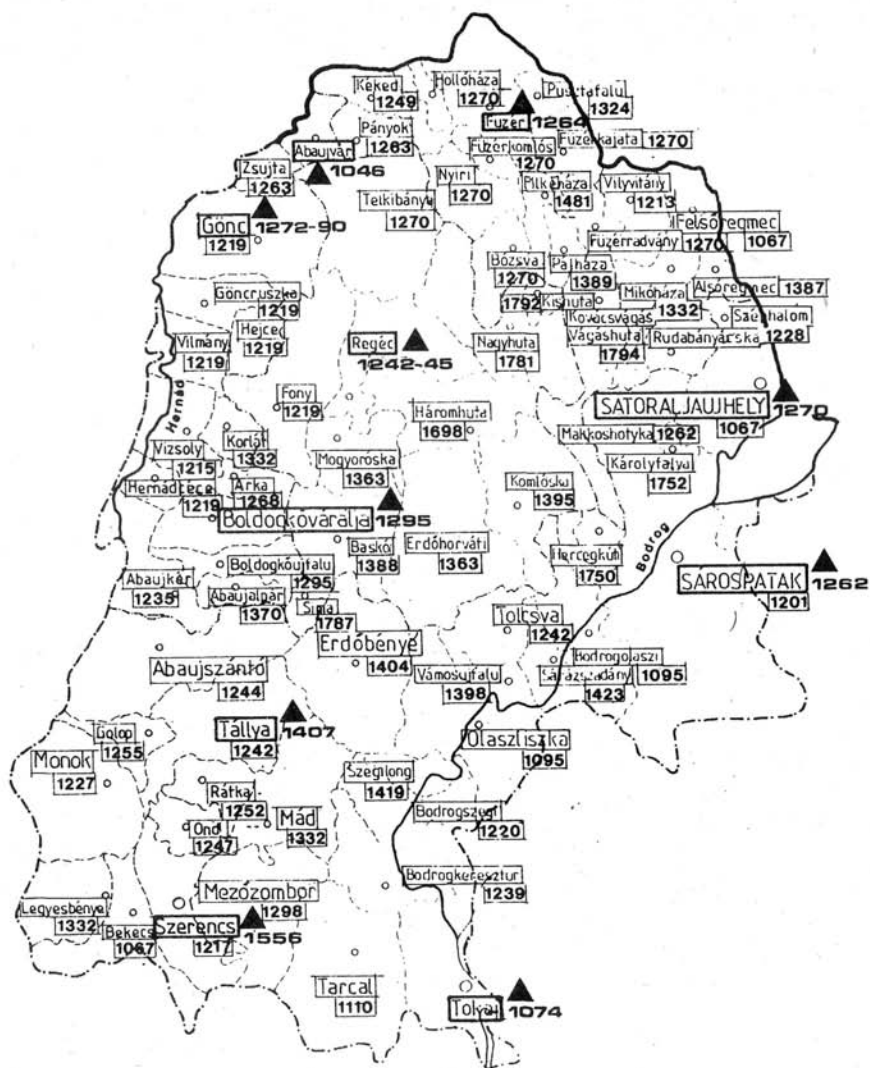
A magyarság honfoglalása előtt a hegység és a síkvidék határán, Tokaj-Hegyalja déli lejtőin, a Bodrog és mellékfolyóinak árteréből kiemelkedő domboron szláv földművelő népség telepedett meg.⁴

A honfoglalástól a tatárjárásig terjedő kor

Honfoglaló őseink kezdetben Tokaj-Hegyalja már kultúrtájja alakuló vidékeit szállták meg,⁵ ezt követően a Hernád-völgyében és a Hegyközben, a Ronyva és Bózsva patakok mentén terjedt a táj birtokbavétele. Árpád vezetésével a Vereckei-hágón át érkezett honfoglaló törzsek nemzetségenként telepedtek le. A Zempléni-hegység peremvidékeit a kazár-kabar eredetű Abák szállták meg.⁶

Anonymus feljegyzései szerint az első honfoglaláskori szállásokat Szerencs és Sárospatak környékén hozták létre (*Tállya, Mád, Ond, Mezőzombor, Tarcal, Tokaj, Sátoraljaújhely*).⁷ A XI. és a XIII. század első felében több várral megerősített helyet találhatunk a térségben (*Abaújvár, Tokaj, Bodrogkeresztúr, Tolcsva, Sárospatak*)⁸ A XI–XII. században az Árpád-házi királyok hatalmának megerősödésével, az ősfoglaló

1. *Mátyás Ernő*: A tájvédelmi körzet geológiai jellemzése. Zempléni Tájvédelmi Körzet. Miskolc, 1984. 7–8.
2. Frisnyák Sándor a Zempléni-hegység 18–19. századi történeti földrajzának ismertetésénél négy kistájnevet említ „1. *Tokaj-Hegyalja*, 2. *Meződülő* (a hegység Bodrog, ill. Hernád felé néző peremlépcsős szegélyterületei), 3. *Hegyköz* (a Bózsva és mellékvölgyeinek medencetája), 4. *Erdővidék* (a hegység központi, átl. 250–350 m-nél magasabb erdőterületei, kisebb medencékkel)”. *Frisnyák Sándor*: Adalékok a Zempléni-hegység történeti földrajzához (18–19. század) Földrajzi Értesítő. 1984. 65.
3. *Kemény Lajos*: Abaúj-Torna vármegye történelmi monográfiája II. 1912. 4–10., 32–36.
4. *Varga Gáborné* (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Bp. 1970. 15.
5. *Frisnyák* i. m. 65.
6. *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza Bp. 1963. 42.
7. *Barna János*: Szerencs és vidéke. Magyar városok monográfiája IX. Bp. 1931. 12., 72., 81.; *Csikvári Antal*: Zemplén vármegye monográfiája. Vármegyei Szociográfiák XI. Bp. 1940. 181., 208., 214.
8. *Györffy* i. m. 47., 58.; *Csikvári* i. m. 190., 208., 214., 216.

Fony
1219 település első említése

Füzér
1264 vár első említése

nemzetségek birtokai, mintegy kétharmad részben királyi kézbe kerültek.⁹ Kialakultak a várispánságok, amelyek körül a királyi vármegyék szerveződtek. Az először 1046-ban említett Abaújvár központtal szerveződött *Abaúj vármegye* és Zemplén vára körül *Zemplén vármegye*. A várispánság közigazgatási egység volt, a várispán felügyelete a

9. Györffy i. m. 42.

várhoz tartozó birtokokon túl, a megye egyéb területeire is kiterjedt.¹⁰ A királyi magánbirtokok külön ispánságok, az erdővidékeken erdőispánságok keretei között szerveződtek. 1201-ben említik először a *pataki erdőispánságot*, amelynek fennhatósága a Zempléni-hegység – korabeli elnevezés szerint a *Nagyerdő* – a tatárjárásig lakatlan erdősegeire terjedt ki, Göncről a zempléni határig. Királynéi magánbirtok volt Vizsoly, a körülötte 1219–20-ban telepített falvakkal.¹¹

A korabeli népesedési viszonyok alakulásában fontos szerepet kaptak a *telepítések*. A XI–XII. század fordulóján Tokaj, Sárospatak és Sátoraljaújhely környékére *vallo-nokat* telepítettek. Szerencs környékére a *cseh* eredetű Bogát-Radvány nemzetség képviselői kerültek. A XIII. században a vizsolyi királynéi birtokon tíz helységből álló zárt tömbben *német* telepítés történt.¹²

A tatárjárástól a mohácsi vészig terjedő kor

A tatárjárás Abaúj és Zemplén vármegyéek folyóvölgyi falvaiban okozott pusztítást.¹³ Elpusztult *Sátorelő* falu – Sátoraljaújhely elődje –, amely ezután a Ronyva áradásaitól mentes mai helyén települt újra. A tatárdúlás elsodorta Szerencs, Monok, Tarcál és Tokaj községeket, IV. Béla 1252 után Hegyalja elnéptelenedett falvaiba, valamint Bodrogolaszi, Olaszliszka, Tokaj, Tállya és Szerencs községekbe *olasz*¹⁴ – az újabb kutatások szerint azonban *vallon* telepéseket hozatott.¹⁵

A tatárjárást követő évtizedekben a királyi várbirtokrendszer felbomlott. Abaújvár lassan elvesztette jelentőségét, 1332-ben említik utoljára. Az egyre nagyobb mértékű birtokadományozások révén uralkodóvá vált a világi magánbirtok. A XIII. század második felétől épült, illetve újjáépült várak körül több faluból álló *váruadalmak* alakultak ki. A váruadalmak, mint hatalmas birtoktestek, évszázadokon át meghatározói voltak a táj társadalmi-gazdasági viszonyainak, még váraik jelentőségének elvesztése után is. A XIII–XIV. században a Hegyközben *Füzér*, az Erdővidéken *Regéc*, a Meződülőn *Gönc*, *Boldogkő*, a Hegyalján *Sárospatak*, *Tállya*, majd a XV–XVI. században *Tokaj* és *Szerencs* vára körül szerveződtek váruadalmak¹⁶ (1. ábra).

Az árutermelés általánossá válásával megnövekedett kereskedelmi forgalom főbb útvonalai Lengyelország és Oroszország felé vezettek. A Hernád és Bodrog mentén vámszedőhelyekké váltak *Kassa*, *Vizsoly*, *Sárospatak*, *Tokaj*.¹⁷ Tokaj jelentőségét a tiszai átkelőhely is emelte. A tokai-kapuban a Közép- és Felső-Tisza 30–40 km széles ártere a Nagy-Kopasz hegynél összeszűkül, és ezáltal a környék legkedvezőbb átkelőhelyévé vált. Ide futott be az északi kereskedelmi és stratégiai út mellett az erdélyi sóút is.¹⁸ A XIII–XV. században a gazdálkodás és kereskedelem megélénkülésével megindult a *városi, mezővárosi fejlődés*. Vidékünkön a szőlőtermesztés, a bányászat és a vámszedés, illetve vásártartás révén népesebbé, gazdagabbá vált települések kaptak városi, illetve mezővárosi kiváltságokat. A szabad királyi városok közvetlenül a király földesurasága, bírói és igazgatási hatósága alá tartoztak. A mezővárosok a paraszti

10. Varga i. m. 16.

11. Györffy i. m. 47., 156.

12. Varga i. m. 16.

13. Györffy i. m. 49.

14. Csikvári i. m. 181., 191., 205., 210., 213., 214.; Barna i. m. 76.

15. *Fejér Piroška*: A szőlő- és bortermelés Magyarországon 1848-ig. Bp. 1981. 26.

16. Györffy i. m. 70., 82., 88.; *Csáky Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 1890. Bp. 197., 198., 335., 336.; Barna i. m. 13.

17. Varga i. m. 22.

18. *Frisnyák Sándor*: A Tokaj-hegylajai borvidék első térképe. Borsodi Művelődés, 1982. 2. pp. 86–88.

árutermelés feleslegének árusítására létrejött kisebb piacövezetek központjai voltak heti, esetenként országos vásárok tartásának jogával. A földesúr alá tartoztak, de saját bíró és tisztviselő választási joggal. A földesúrnak járó dézsmát egy összegben fizethették meg a város tanácsán keresztül, tehát a jobbágyfalvaknál nagyobb szabadsággal bírtak.¹⁹ Városként említik *Sárospatakot* 1201-től, *Sátoraljaújhelyt* 1291-től, *Telkibányát* 1367-től, *Tolcsvát* 1398-tól. Ezek a települések ekkor királyi birtokon álltak, így szabad királyi városi szabadalmakat kaptak. A XV. századtól, amikor földesúri birtokká lettek, a források már mezővárosként emlékeznek meg róluk. A XV. században kapott mezővárosi kiváltságot *Gönc* (1427), *Vizsoly* (1454), *Szántó* (1459), *Tállya* (1498), *Szerencs* (1490), *Tarcal* (1434), *Tokaj* (1476) és *Liszka* (1461).²⁰ Abaúj és Zemplén vármegyékben egyedül *Kassa* emelkedett tartósan a szabad királyi városok sorába és központjává vált egy Abaúj vármegyén jóval túlterjedő területnek.²¹ A középkori településhálózat kialakulásában, a térség politikai és gazdasági életének szervezésében, a közigazgatásban a magán- és közhatalom egyaránt szerepet kapott. A földesúri hatalom a nemesi várudalmak, a királyi hatalom a szabad királyi városok rendszerén keresztül volt területszervező hatású.

A lélekszám becslését az 1332–37-es pápai tizedlajstrom teszi lehetővé. Györffy ez alapján Abaúj és Zemplén vármegyékre 11 fő/km²-es népsűrűség értéket állapított meg.²² A XV. századi portaösszeírások Zemplénben folyamatos növekedést mutatnak, Abaújban feltételezhetően a huszita háborúk nyomán csökkenés állt be.²³

A török hódoltság és a Rákóczi-szabadságharc kora

A mohácsi vést követő két évszázadban Abaúj és Zemplén vármegyék döntő politikai szerepet játszottak a három részre szakadt ország életében. A térség a Habsburgok és az Erdélyi fejedelemség közötti hatalmi harcokban gyakran vált frontvonallá, olykor pedig az összekötő kapocs szerepét játszotta, miközben délről a török is fenyegette.

A korszak városfejlődésében döntő mozzanat volt a mezővárosok felvirágzása, politikai, gazdasági súlyuk növekedése. A XVI–XVII. században *Mád* (1591), *Erdőbénye* (1595) és *Bodrogkeresztúr* (1610) is mezővárosi kiváltságot kapott.²⁴ Hegyalja gazdasági fejlettségét mutatja, hogy 12 mezővárosban több mint másfélszer annyi ember élt, mint Zemplén vármegye többi 10 oppidumában.²⁵ A korban, amikor Európában megindult a feudalizmus bomlása, Magyarországon a paraszti árutermelés fokozatos visszaszorulását és a robotoltató majorságok kiterjedését hozó második jobbágyság bontakozott ki. *Hegyalja* pedig fénykorát élte, és ennek alapját a virágzó szőlő- és

19. *Csizmadia Andor*: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig Bp. 1976. 47., 55.

20. *Román János*: Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának termelési viszonyai a XVI–XVII. században. Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. – Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből. (szerk. Makkai László) Bp. 1966. 577.; *Csánki* i. m. 198., 200., 201., 339.

21. *Varga* i. m. 22.

22. *Györffy* i. m. 54.

23. *Varga* i. m. 21.

24. *Román* i. m. 577.

25. *Orosz István*: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században. Agrártörténeti Tanulmányok (szerk. Szabó István) Bp. 1960. 4.; *Makkai László*: Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában (Bevezetés) 1966. 10. Hegyalja 11 mezővárosa – Sárospatak, Sátoraljaújhely, Olaszliszka, Tolcsva, Tállya, Mád, Tarcal, Tokaj, Bodrogkeresztúr, Erdőbénye, Szerencs – Zemplén vármegyéhez, Abaújszántó pedig Abaúj vármegyéhez tartozott.

bortermelés jelentette. A gazdaság fellendülésének meghatározó szerepe volt a mezővárosok fejlődésében. Az oppidumokban a döntően szántóművelést folytató majorság a földesuraknak szerény jövedelmet biztosított, lévén, hogy a magyar gabona ekkor nem vett részt a külpiaci forgalomban. Így az igényes munka végett robottal nem végezhető – és ezért zömmel a paraszti árutermelés keretei között maradt – szőlő- és borgazdaság hasznát borfoglalással, kocsmáltatási jog korlátozásával mindjobban lefölozték.²⁶ Az elszegényedő jobbágyság kezéről mind több szabad forgalmú szőlő – melyek a dézsmakötelezettség elismerése mellett szabad adásvétel tárgyát képezhették – került idegenek birtokába. A vidék birtokosai közül sokan a Lengyelország felé irányuló kereskedelmet kezükben tartó felvidéki városok, *Kassa, Bártfa, Lőcse, Eperjes* gazdag polgárai. Ők, valamint a taxás nemesek sorába emelkedett gazdag parasztok szőlőiket bér munkában műveltették. Az elszegényedő parasztság itt munkaalkalmat talált. A haszonbérbe adott szőlők területe folyamatosan nőtt, így munkaerőhiány lépett fel. A földesurak engedményekre kényszerültek. Ilyen volt a dézsma mellett a robot pénzen történő megváltásának bevezetése. Az oppidumok közül először Mád 1635-ben, majd Tokaj és Tarcfal 1650-ben és a század végéig Szerencs, Bodrogkeresztúr, Abaújszántó, Tállya és Erdőbénye is *robottal nem tartozó taksás hely* lett.²⁷ A mezővárosok fejlődő kézműiparuk, heti, illetve országos vásáraik élénk kereskedelmi forgalma révén is központi szerephez jutottak. Munkaerő, szerszám, faanyag és gabonaszükségletük fedezéséhez hozzájárult a Zempléni-hegység, mint „háttérterület”.

A XVI–XVII. században a Zempléni-hegységben a *településhálózat kétszintű hierarchiája* jobbágyfalvakra és mezővárosokra tagozódott. A gazdálkodás és kereskedelem révén egységes arculatává vált, egymással mellérendelt kapcsolatban álló oppidumok bizonyos mértékig kikerültek a földesúr fennhatósága alól. A földesúri tulajdonú jobbágyfalvak és mezővárosok kapcsolatában ez utóbbiak kereskedelmi központ szerepe érvényesült. Az 1500-as években a térségben is tért hódított a *reformáció*, és nyomában fejlődésnek indult az oktatás és a kultúra. Sárospatakon 1531-ben alapították a református kollégiumot.²⁸ Vizsolyban könyvnyomdát hoztak létre, ahol 1590-től Károlyi Gáspár gönci prédikátor első magyar nyelvű bibliafordításait nyomtatták ki.²⁹ A középkori településhierarchia legfelsőbb szintjén a szabad királyi városok álltak. E kiváltságot a vizsgált területen a török hódoltság korában is csak rövid időszakokra birtokolták egyes települések (Szerencs, Tokaj). Kassa, ÉK-Magyarország legfejlettebb szabad királyi városa, 1640-től, Gönc után Abaúj vármegye székhelye lett,³⁰ s így az ipar, kereskedelem és közlekedés központja a közigazgatás centrumává is vált.

A népesedési viszonyok a térséget ért háborús pusztítások következményeként hullámzó képet mutatnak. A lélekszám a XVII. század harmadáig tartó általános növekedési tendenciáját a Dél-Zempléni végigsöpört 1567-es török pusztítás törte meg, majd a XVII. század utolsó harmadában a Tolcsvái terjeszkedő török hódoltság, a kuruc háborúk, az 1700-as évek eleji Rákóczi-szabadságharc és az 1710. évi pestisjárvány következtében a térség csaknem elnéptelenedett, jöllehet a népesebb és védettebb mezővárosokban kisebb mértékű volt a pusztítás.

Orosz István a hegyaljai mezővárosok népességszámáról 1960-ban közölt adatai tájékoztatást adhatnak a vizsgált terület egészére, ha feltételezzük, hogy a népesség térbeli elhelyezkedése arányaiban nem változott lényegesen. A későbbi pontos nép-

26. Varga i. m. 29.

27. Orosz i. m. 5., 12., 15., 47–49., 56.

28. Borovszky Samu: Zemplén vármegye és Sátorajaujhely rt. város. Bp. 1906. 229.

29. Csikvári i. m. 214.

30. Hajdu Zoltán: Hegyalja városi jellegű települései központi funkcióinak vizsgálata. Földrajzi Értesítő, 1978. 241.

számlálási adatok alapján megállapítható, hogy a Zempléni-hegység népességének kb. 40-50%-a élt a hegyaljai mezővárosokban. Ez az arány a XVI–XVII. százabban is valós lehetett, tekintve a mezővárosok fejlett gazdaságának és kiváltságainak köszönhető népességfelszívó hatását.

Hegyalja mezővárosaiban 1598-ban kb. 7000, 1620-ban kb. 14 000, 1640-ben kb. 11 000, 1689-ben kb. 6000 fő lakott,³¹ és ezen adatok kétszerese becsülhetően a Zempléni-hegység össznépességét adja. Az 1620-tól megindult, majd 1640-től felerősödött népességfogyás 1689 után még nagyobb ütemben folytatódott. Acsády 1715-ös statisztikájából – az adózó porták községenkénti összeírásából – becsülhető a lélekszám. A mezővárosok lakossága ismét megfelelőzdött, 1689-hez képest kb. 6000-ról kb. 3000 főre csökkent (502 porta). A Zempléni-hegység 842 portáján kb. 5000 fő élhetett. A Hegyköz és az Erdővidék csaknem elnéptelenedett (1. táblázat).³² A korabeli urbáriumokban a lakosok száma meghaladja az Acsády által közölt lélekszámot. Az adatok demográfiai értékeléséről folynak a viták, tehát azok csak tájékoztató jellegűek, az általuk jelzett tendenciák azonban reálisnak tekinthetők.

A szatmári békétől az 1848-as forradalomig terjedő kor

A szatmári béke után az erősen megfogyatkozott népességű Zempléni-hegységben a földesurak, a kamara és a vármegyék a bevándorlás elősegítésével, valamint telepítésekkel növelték a lélekszámot. A XVIII. században *német* és *szlovák* falvak települtek a térségben. A Meződülön és Hegyalján németek telepedtek le, a Hegyközbe és az Erdővidékre szlovákok érkeztek. *Rátka* 1750-ben népesült be újra, ez évben alapították *Trautsohnfalvát* (ma *Hercegkút*) és 1752-ben *Károlyfalva* települt sváb lakossággal. 1785-ben *Józseffalva*, 1785–89 között *Hosszúláz*, majd 1787-ben *Sima* község jött létre német telepítés nyomán. Trautsohnfalva, Károlyfalva és Józseffalva Sárospatak területéből kiszakított földeken, Hosszúláz Bányácska szomszédságában, Sima pedig Abaújszántó felett települt. A telepek háromévi földesúri adómentességet élveztek.³³ A Meződülön is főként német telepek foglalták el a pusztá telkeket. Az 1723-as abaúji országgyűlés a betelepülőknél hatévi állami adómentességet biztosított, mely elsősorban a kereskedők és kézművesek bevándorlását kívánta elősegíteni.³⁴ Az 1715-ben szinte néptelen Hegyközben a XVII. század második felében indult meg nagyobb arányú telepítés. A Károlyi család 1760 után – visszaszerezve az 1715-ben elzalogosított birtokot – alapította a hegyközi hutákat, ahol szlovák üvegfúvó mesterek dolgoztak. *Hollóházáról* (Huta-Füzériensis, Hollóháziensis) 1780-ból származik az az első feljegyzés, amely telepek megérkezéséről tanúskodik. *Nagyhután* (Huta Radvániensis) 1763-ban a műhely felszereléséről, 1781-ben már településről is beszámolnak a források. *Kishuta* 1792-ben, *Vágáshuta* 1794-ben tűnik fel először az összeírásokban. 1770–90 között érkeztek nagyobb számban szlovák és kárpátukrán telepek *Filkeházára*, *Füzérre*, *Bózsvara* és *Mikóházára*.³⁵ Az Erdővidéken *Óhután* (Huta Regéciensis) – a regéci üveghutáról származó első részletes leírás szerint – 1726-ban 12 házban laktak

31. Orosz i. m. 24., 27.

32. Az 1715. és 1720. évi adatok „*” portaszám „0” portaszámból 6-os szorzóval számolt adatok. *Acsády Ignác*: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Folyam, XII. Bp. 1896.; *Danyi Dezső–Dávid Zoltán* (szerk.): Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787) Bp.; Magyarország községeinek és városainak népessége az 1850, 1857, 1870-es években. KSH. Bp. 1984.; A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900; 1901–1968. KSH. Bp. 1979.

33. *Balassa Iván*: A tokaj-hegyaljai német telepítések történetéhez. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. Miskolc, 1973. 289., 295., 310., 312., 313.

34. *Boróvszky Samu*: Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Bp. 1896. 516.

35. *Balassa Iván*: Földművelés a Hegyközben. Bp. 1964. 20–23.

mesterek és munkások. Az 1758-ban Újhutára áttelepített műhelybe a kibővített termelés munkaerő-szükségletének fedezésére szlovák üvegfüvők és erdőmunkások érkeztek.³⁶

A XVIII. század konzolidált évtizedeiben továbbfejlődő mezővárosok kiváltságaik rögzítése érdekében 1719-ben közös rendszerbe foglalták statutumaikat.³⁷ A század közepétől az ismét népes településekben a földesurak már nem tartottak a jobbágyok elköltözésétől, a munkaerőhiánytól, így ismét növekedni kezdtek a földesúri szolgálmányok. A mind nagyobb területre kiterjedő majorsági földek megműveléséhez egyre több munkáskéz szükségeltetett. Tőkehiány miatt a bérmunka nem válhatott általánossá, így a robotterheket növelték. A mezővárosokban kezdetben a taxa megnövelésével, majd az aszúdzsma-mentesség eltörlésével és a szüreti robot bevezetésével vette kezdetét az a folyamat, amelynek során az oppidumok elveszítették kiváltságait.³⁸ Az 1767-es úrbérrendezéskor pedig a mezővárosok is a jobbágyfalvakkal megegyező úrbéres elbírálás alá kerültek. A mezővárosok hanyatlásának okai között a kereskedelem terén bekövetkezett változások is szerepelnek. A XVIII. századtól a kereskedelem külföldi – lengyel, orosz, görög, örmény, majd zsidó – kereskedők kezére került. Az elharapódzó borhamisítások megakadályozására a görögöket, örményeket 1772-ben eltiltották a kereskedéstől,³⁹ és az *Orosz Borvásárló Bizottság* a sok zaklatás, akadályoztatás végett 1798-ban megszűnt.⁴⁰ A távozó orosz, görög és örmény kereskedőkkel a kereskedelem haszna is elenyészett, és nem járult hozzá sem a termelés, sem a települések fejlődéséhez.⁴¹

A Zempléni-hegységben a XVIII. század folyamán a korábbi kétszintű településhierarchia az oppidumok között megindult differenciálódással tovább tagozódott. A pusztán gazdaságuk és kereskedelmi forgalmuk révén fejlődő mezővárosok hátrányba kerültek a közigazgatási és kulturális szerepkörrel is bírókkal szemben. Sátoraljaújhely 1748-tól Zemplén vármegye székhelye és egyben járási központ, közigazgatási szerepköre révén fejlődött. Járási székhelyek voltak Gönc, Tokaj, Füzér. A kerületekre oszló járásokban a fenti városokon kívül Abaújszántó, Szerencs és Sárospatak kerületi központként szerepelt.⁴²

A telepítések és a század békés fejlődésének eredményeképp az 1780-as évekre a Zempléni-hegység sűrűnlakott vidékké változott. A II. József által készített első hivatalos magyarországi népszámlálás alapján alkothatunk képet a népesedési viszonyokról. Abaúj vármegye községsoros adatait megsemmisítették, így az ide tartozó településekről 1828-ból Nagy Ludovicus népességszámlálásának eredményei az első pontos lélekszám adatok (1. táblázat).

A XVIII. század végén az ország átlagos népsűrűsége 28,8 fő/km². A mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye sűrűbben lakott, itt 35 fő/km², a Zempléni-hegységben pedig igen magas, 49,5 fő/km² a népsűrűség. Ezen belül csakúgy, mint korábban a mezővárosok a legsűrűbben lakottak. Itt 100–130 fő/km² a népsűrűség értéke (Tokaj 106, Mád 109, Tállya 115, Tolcsva 132 fő/km²). Hegyalja összességében a Meződűlő mögött áll népsűrűség tekintetében. Itt az adatok némileg torzítanak. Egyrészt mert a Meződűlő adatai későbbiek, másrészt mert Hegyalján Sárospatak területe önmagában 165 km² (a

36. Takács Béla: A Zempléni-hegység üveggyutái. Bp. 1966. 8–19., 20–23.

37. Vargai. m. 37.

38. Orosz István: Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. század második felében. Agrártörténeti Szemle 1975. 28–34., 40.

39. Feyér i. m. 208–211.

40. Tardy Lajos: A tokaji Borvásárló Bizottság története (1733–1798). Sárospatak. 146.

41. Berényi István (szerk.): Tokaj. Fejlesztési tervtanulmány. MTA–KFI Bp. 1977. 39.

42. Hajdu i. m. 242–243.

Meződülő összesen 204 km²), így ez a népsűrűséget csökkenti. Figyelemre méltó, hogy a Hegyközben ekkor még magasan az országos átlag feletti népsűrűség található, és az Erdővidék sem marad el attól sokkal.

A XIX. század első felében az országos népsűrűség 28,8-ről 45 fő/km²-re nőtt, míg a Zempléni-hegységben azonos szinten maradt. A vizsgált területen az 1831-es kolera-járvány, valamint a szőlő- és borgazdaság válsága eredményeképp tapasztalható visszaesés a lélekszám növekedésében. Az Erdővidék és a Hegyköz változatlan, a Hegyalja növekvő, a Meződülő csökkenő népsűrűségű területek.

Az 1848-as forradalomtól az első világháború befejeződéséig terjedő időszak

A XIX. század második felében a települések fejlődésére, a településhálózat alakulására döntő hatást gyakorolt a tőkés gazdaság fejlődésének mértéke, a vasútépítés nyomán a közlekedési és kereskedelmi centrumok átrendeződése, valamint a kiegyezést követő közigazgatási átszervezés. A kapitalizálódó gazdaságban tért hódító gyár-*ipar* településfejlesztő hatása meghatározó volt. A gyáripár központja Abaúj vármegyében *Kassa* lett. A Zempléni-hegység térségében *Szerencsen*, *Sátoraljaújhelyen* és kisebb mértékben *Tokajban* jelentett előrelépést az élelmiszeripari üzemek létrehozása.

A közlekedés fejlődésében döntő lépés volt a múlt század közepétől megindult vasútépítés. A Tokajt érintő Debrecen–Miskolc vonalat 1859-ben adták át, majd rá egy évre, 1860-ban, a Miskolc–Kassa közötti szakasz készült el. 1871–73 között a Szerencs–Sátoraljaújhely–Kassa vaspályát építették meg.⁴³ A vasúthálózat központja *Kassa* volt, emellett fontos csomóponttá vált *Szerencs*. *Sátoraljaújhely* számára kedvező közlekedésföldrajzi helyzetet teremtett az innen Szerencs és Kassa irányába létesült közvetlen vasúti összeköttetés. Tokaj szárnyvonalra került. Itt a hagyományos tiszai átkelőhelyen a gőzhajózás megindulásakor hajózási ügynökség alakult, de a vasúthálózat kiszélesítésével a vízi szállítás jelentősége, és ezáltal Tokaj közlekedési szerepe is csökkent.⁴⁴

A kiegyezést követő közigazgatási átszervezés is hozzájárult a településrendszer módosulásához. A mezővárosi kategóriát megszüntették. Az 1870-es törvényhatósági és községi törvény csak a szabad királyi városokat (és a Zempléni-hegységben Sátoraljaújhely mint megyeszékhelyt) ismerte el törvényhatósági városként, a mezővárosokat a községek közé sorolta.⁴⁵

A XIX. század végén a vásárok mindinkább elvesztették jelentőségüket, szerepüket fokozatosan a boltok vették át. A filoxéra pusztítása is hátrányosan érintette az egykori mezővárosok gazdaságát. Azok a települések, amelyekben a szőlő- és borgazdaság, valamint a vásárok jelentették a városi fejlődés alapját, fokozatosan valóban községi szintre süllyedtek (Olaszliszka, Erdőbénye, Bodrogkeresztúr stb.). *Sátoraljaújhely megyei város* mellett a Hegyalján *Sárospatak*, *Tokaj*, *Szerencs* és *Abaújszántó* mint *járási székhelyek*, a Meződülőn *Gönc* továbbra is városias települések maradtak, és a közép-, illetve alsó fokú központok szerepét töltötték be. A kiegyezés után kialakultak a különböző ágazatok közép- és alsó fokú szakigazgatási szervei. A járási és megyei illetékességű hivatalokat a fenti települések hozták létre. A szakigazgatási szervek több megyére kiterjedő hatáskörű intézményei Kassán, Miskolcon és Debrecenben alakultak ki.⁴⁶

1850–1920 között a mai Magyarország népessége csaknem megduplázódott: 4,2 millióról 8,0 millióra nőtt, a népsűrűség 45 fő/km²-ről 86 fő/km²-re emelkedett. A mai

43. *Csikvári Jákó*: A közlekedési eszközök története II. Bp. 1883. 17., 35., 39., 40.

44. *Berényi i.* m. 40.

45. *Csizmadia i.* m. 121.

46. *Hajdu i.* m. 243.

1. táblázat

A Zempléni-hegység, Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Magyarország népessége (32)

		1715	1720	1786	1836	1850	1857	1870	1881	1890	1900	1910	1920	1930	1941
HEGYALJA	Fő	°3936	°4764	43394	58764	49894	53512	62835	59600	67516	77891	85004	87610	89948	92398
818 km ²	Fő/km ²	x 656	x 794	53,0	71,8	61,0	65,4	76,8	72,9	82,5	95,2	103,9	107,1	110,0	113,0
Hegyalja	Fő	°3012	°3780	33660	44702	37024	40932	48395	46450	52422	60834	65902	68673	69133	70730
Mezővárosai	Fő/km ²	x 502	x 630	61,6	81,9	67,8	75,0	88,6	85,0	96,0	111,4	120,7	125,8	126,6	129,5
546 km ²															
Mai városok	Fő			12900	18351	17131	19422	25138	25323	30082	37114	41626	44154	44071	46440
274 km ²	Fő/km ²			47,0	67,0	62,5	70,9	91,7	92,4	109,8	135,4	151,9	161,1	160,8	169,5
MEZŐDÚLÓ	Fő	°588	°942	17059	17262	15249	15321	15051	13774	13808	13327	13161	13583	14113	14101
204 km ²	Fő/km ²	x 93	x 157	83,6	84,6	74,7	75,1	73,8	67,5	67,7	65,3	64,5	66,6	69,2	69,1
HEGYKÖZ	Fő	366	°510	10724	11046	10520	10461	11629	10155	10191	10218	10619	10418	11304	11994
244 km ²	Fő/km ²	x 61	x 85	43,9	45,3	43,1	42,9	47,7	41,6	41,8	41,9	43,5	42,7	46,3	49,1
ERDŐVIDÉK	Fő	°192	°414	6698	6811	6687	7074	7059	6103	6531	6748	6516	6609	7266	7643
321 km ²	Fő/km ²	x 32	x 69	20,9	21,2	20,8	22,0	22,0	19,0	20,3	21,0	20,3	20,6	22,6	23,8
ZEMPLÉNI- HEGYSÉG ÖSSZESEN	Fő	°5082	°10410	77875	93883	82350	86368	96574	89632	98046	108184	115300	118220	122631	126136
1587 km ²	Fő/km ²	x 842	x 1489	49,5	59,1	51,9	54,4	60,9	56,5	61,8	68,2	72,6	74,5	77,3	79,5
MAIB.-A.-Z. MEGYE	Fő			246219	360059	351256	350497	382264	373830	408174	469681	513193	535588	585154	633105
7023 km ²	Fő/km ²			35,0	51,3	50,0	49,9	52,7	51,6	56,3	64,8	70,8	73,9	80,7	87,4
MAI MAGYARORSZÁG	Fő			2681595	3850638	4180362	4534973	5011310	5329191	6009351	6854415	7612114	7986875	8685109	9316074
	Fő/km ²			28,8	41,4	45,0	48,8	53,9	57,3	64,6	73,7	81,8	85,8	93,4	100,1

Hegyalja mezővárosai: Abaújszántó, Tállya, Mád, Tokaj, Tarcál, Bodrogkeresztúr, Erdőbénye, Tolcsva, Olaszliszka, Szerencs, Sátoraljaújhely,

Sárosputak

Mai városok: Szerencs, Tokaj, Sátoraljaújhely, Sárosputak

Borsod-Abaúj-Zemplén megyében és a Zempléni-hegységben szerényebb, másfélszeres volt a növekedés. A vizsgált területen kistájanként eltérően alakult a népmozgalom. Hegyalján a Zempléni-hegység átlagánál nagyobb mértékben (+77%) nőtt a népességszám. Különösen gyors a mai 4 város (Sátoraljaújhely, Sárospatak, Szerencs, Tokaj) növekedése (+158%). A Meződűlőn csökkent (-13%), a Hegyközben és az Erdővidéken stagnált a lélekszám. A népsűrűség mindjobban elmaradt az országostól, az Erdővidéken negyede, a Hegyközben a fele, a Meződűlőn kétharmada annak (1. táblázat).

Az országos növekedést elsősorban a közegészségügyi állapotok javulása idézte elő. A csecsemőhalandóság csökkenése, a járványok visszaszorulása és az életkor meghosszabbodásának kedvező hatását a kivándorlások és az első világháború emberáldozatai sem tudták érezhetően befolyásolni. Térségünkben Hegyalja növekvő népessége a szőlő magas eltartóképességét jelzi. A filoxeravészt sok esetben az elvándorlás, kivándorlás okaként tüntetik fel. Ha a szőlők pusztulásakor sokan el is hagyták a történelmi borvidéket, csakhamar visszaszivárogtak. A szőlők újratelepítése ugyanis ismét sokaknak biztosított munkát és megélhetést. A Meződűlő gabonája és állati termékei az erősödő tőkés verseny és a század végi gabonaválság miatt a törpebirtokosoknak nem nyújtott megfelelő létszámot, így itt igen erőteljes volt a kivándorlás. A Hegyköz és az Erdővidék stagnáló lélekszáma mutatja, hogy a csekély termőképességű mezőgazdasági területek és az erdő nem tudott több embert eltartani. Az amerikai kivándorlás mellett jelentkezett az ország fejlődő gyáriparának elszívó hatása is.

A két világháború közötti időszak

Az első világháborút követően a trianoni békeszerződésben foglalt államhatárok-nak megfelelően átrendeződött a település- és közlekedéshálózat. A Zempléni-hegység térségének ipari, kereskedelmi és közlekedési, és részben közigazgatási központja Kassa, valamint a Kassa-Sátoraljaújhely vasútvonal Csehszlovákiához csatolása gyakorolt döntő hatást a település- és közlekedéshálózat átalakulására. A korábban gyűrűs elrendezésű vasúthálózat most Miskolc és Szerencs központtal, a Hernád-völgyén és a Hegyalján át az országhatárig, valamint Tokaj érintésével Nyíregyháza felé irányulóan sugaras szerkezetűvé vált.

1920 után Abaúj vármegye székhelyéül *Sziksztót* jelölték ki. Ez a kevésbé fejlett Hernád-völgyi mezőváros azonban pusztán formailag lett központ. Kassa szerepét a Zempléni-hegység térségében Sátoraljaújhely lett volna leginkább hivatott átvenni. Zemplén vármegye székhelyét azonban szintén hátrányosan érintették a határváltozások. Bodrogi közli vonzókörzetének jelentős része és a Kassa felé vezető vasútvonal is Csehszlovákiához került. A térségben öt település – Sátoraljaújhely, Sárospatak, Szerencs, Tokaj és Gönc vette át a központi funkciókat. Fokozatosan kialakult egy *Miskolc felé irányuló vonzás*, amely kapcsolat azonban a két világháború közötti időszakban még csak nagyon halványan érzékelhető.

1920–1941 között a XIX. század második felében és a századelőn tapasztalható ugrásszerű népességszám növekedés országosan (+16%) és a vizsgált területen is (+7%) lelassult. Tokaj-Hegyalján és a mai négy városában is mindössze 5%-kal, a Meződűlőn 4%-kal nőtt a népességszám, az Erdővidéken és a Hegyközben azonban a korábbi stagnáló lélekszám 15–15%-kal emelkedett.

Tokaj-Hegyalja térsége, amely a jobbágy-felszabadítást és a követő kapitalizációs időszakában fokozottan bekapcsolódott a külpiaci termelésbe, különösen hátrányos helyzetbe került a vámmentes piacok elvesztése és a gazdasági válság nyomán, így népességmegtartó ereje jelentősen csökkent. A Meződűlőn az amerikai kivándorlás csökkenése eredményeképpen a korábban fogyó népességszám ekkor szerényen emelkedő tendenciát mutat, de az 1850-es szintet így sem érte el. Az Erdővidéken a lélek-

szám gyarapodása jelzi, hogy a trianoni békeszerződés után erősen megfogyatkozott erdőállományú országban megnőtt az erdő népességeltartó képessége. A Hegyközben a megelőző időszakban sem elsősorban külpiacra termelő, önellátó mezőgazdaság és az erdőgazdaság tette lehetővé a lélekszám növekedését.

A régiók településeinek létrejöttét és fejlődését, népességszámuk változását alapvetően meghatározza az adott természeti és társadalmi-gazdasági feltételek között folytatott termelés fejlettségi szintje. A gazdasági élet a táj népességmegtartó képességének döntő tényezője, virágzása, illetve hanyatlása érzékenyen tükröződik a települési és népesedési viszonyok, az életkörülmények alakulásában. A Zempléni-hegység, e korán betelepült és virágzásnak indult régió a török hódoltság korában élte fénykorát. A *térség helyi energiái* – a hegység *erdőségei, legelői, ásványkincsei*, a D-DK felé *nyitott medencék kedvező klimatikus adottságai*, a domb- és sík vidékek *szőlő, gyümölcs, és szántó művelésre alkalmas térségei*, a *vizek adta energia, szállítási és halászati lehetőségek*, az *ártéri legelők*, valamint a térség *helyzeti energiái*, az Alföld és a Kárpátok közötti *földrajzi fekvés*, az É-D, illetve K-Ny között folyó *távkereskedelem* Hernád és Bodrog mentén haladó *útvonalai*, valamint a felvilágosult, vagyonos *nemesek* (Rákócziak, Károlyiak) tevékenysége révén a XVI–XVIII. században az országos szinthez képest fejlett terület volt. Gazdagságát az ökológiai viszonyokra épülő intenzív területhasználat, elsősorban a szőlőművelés, másodsorban az állattenyésztés és szántógazdálkodás, valamint a bányászat és manufaktúraipar adta. A XIX. századtól a szőlőtermesztés ismétlődő válságai az ipar hanyatlása, illetve visszafogott fejlődése nyomán a térség már nem sorolható az élenjárók közé. A trianoni békeszerződés után hátrányosan érintette Kassa Csehszlovákiához csatolása, és az északi kereskedelmi kapcsolatok elvesztése. Az országban erőteljesen fejlődő gyáripar – szén- és ércleőhelyek hiányában – nem a térségben települt. A mezőgazdaság nem tudott elegendő dinamikát adni a régió fejlődéséhez, és egyre inkább periférikus területté vált.

DIE SIEDLUNGEN IM ZEMPLÉN-GEBIRGE UND IHRE EINWOHNERSCHAFT BIS HIN ZUM ZWEITEN WELTKRIEG

In den Randgebieten des Zemplén-Gebirges lässt sich die Gegenwart des Menschen vom Paläolithikum und Neolithikum an nachweisen. Die Vorfahren der Ungarn ihre ersten Quartiere in der Gegend von Szerencs und Sárospatak, am Fusse des Gebirges aufgeschlagen. Später folgte darauf die Inbesitznahme der Landschaften entlang der Flüsse Hernád, Ronyva und Bózsva. Die königlichen sowie die sich nach dem Tatarensturm herausbildenden adeligen Burggüter entstanden im Laufe des 11.–12. Jahrhunderts um die Burgen von Abaujvár, Tokaj und Sárospatak und während des 13.–14. Jahrhunderts bei Füzér, Regéc, Boldogkő, Sárospatak und Tállya sowie darüber hinaus im 15.–16. Jahrhundert um die Burgen von Tokaj und Szerencs. Jene Siedlungen, die im Laufe des 13.–15. Jahrhunderts durch die Landwirtschaft, in erster Linie durch den Weinanbau, aber auch durch den Bergbau, den Handel und Zolleinnahmen sowie Märkte grösser und reicher geworden waren, erhielten die Privilegien der Stadt beziehungsweise des Marktfleckens. (Sárospatak, Sátoraljaújhely, Telkibánya, Tolcsva, Gönc, Vizsoly, Szántó, Tállya, Szerencs, Tarcal, Tokaj, Liszka.)

Zur Zeit der Türkenherrschaft stellte das Aufblühen der Marktflecken ein entscheidendes Moment der Stadtentwicklung dar, und dies vor allem im Zemplén-Gebirge und in erster Linie am Fusse von Tokaj-Hegyalja, welche im wirtschaftlichen wie auch im politischen Leben des Landes eine bestimmende Rolle spielten. Während des 16. Jahrhunderts wurden auch Mád, Erdőbénye und Bodrogkeresztúr zur Oppidum erhoben. Wie stark die Gegend Tokaj-Hegyalja entwickelt war, zeigt jene Tatsache, dass

in den dortigen zwölf Marktflecken mehr als anderthalb mal so viel Menschen lebten als in den zehn Landstädten des Komitats Zemplén ausserhalb dieser Gegend. Bis zum ersten Drittel des 17. Jahrhunderts zeigte die Einwohnerzahl eine ständige Wachstumsrate, doch infolge der Kriegswirren ging dann auch hier die Einwohnerzahl stark zurück, obgleich dies in den mehr besiedelten und geschützteren Marktflecken nicht so deutlich zu spüren war.

Nach dem Frieden von Szatmár nahm die Einwohnerzahl dank einiger Verordnungen zur Förderung der Besiedelung und der Einwanderung wieder zu. Dies zeigte sich vor allem darin, dass in dieser Gegend deutsche und slowakische Dörfer angesiedelt wurden. Im Jahre 1786. zur Zeit der ersten offiziellen Volkszählung in Ungarn lag die Bevölkerungsdichte im Zemplén-Gebirge mit 49,5 Personen/km² fast doppelt so hoch wie der Landesdurchschnitt. Zum Ende des Jahrhunderts hin verloren die am dichtesten besiedelten Marktflecken (110-130 Personen/km²) jedoch mehr und mehr ihre Privilegien und bei der Regelung der Frongelder im Jahre 1767 wurden sie schon genau behandelt wie Leibeigenendörfer. Die Siedlungen, die sich allein durch ihre Wirtschaft und ihren Handelsverkehr entwickelt hatten, wurden gegenüber denen, die in der Verwaltung und in der Kultur eine Rolle spielten, sehr benachteiligt. Zu letzteren gehörten beispielsweise Sárospatak, Sátoraljaújhely, Gönc und Tokaj.

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts übten das Mass der Entwicklung von kapitalistischer Wirtschaft und Fabrikindustrie, infolge des Eisenbahnbaus die Umorganisation der Verkehrs- und Handelszentren sowie nach dem Ausgleich die Umstrukturierung in der Verwaltung auf die Entwicklung der Siedlungen und die Herausbildung des Siedlungsnetzes einen entscheidenden Einfluss aus. Durch das Munizipalgesetz von 1870 wurden hiert sämtliche Marktflecken – mit Ausnahme von Sátoraljaújhely – den gemeinden zugeordnet. Die Siedlungen, wie Sátoraljaújhely und Szerencs, die in den Mittelpunkt von Verwaltung und Wirtschafts- sowie Handelsleben gekommen waren, nahmen eine kraftvolle Entwicklung. Sárospatak, Tokaj, Gönc und Abaújszántó blieben auch weiterhin Siedlungen mit städtischem Charakter, während in den übrigen Marktflecken die Entwicklung stehenblieb. In den Jahren zwischen 1850 und 1920 nahm die Einwohnerzahl aus der Gegend von Tokaj-Hegyalja, welche eine führende Position im wirtschaftlichen Aufschwung dieser Region einnahm, wie im gesamten Land um das Doppelte zu, wohingegen die Bevölkerungsdichte in den übrigen Regionen des Zemplén-Gebirges immer mehr hinter dem Landesdurchschnitt zurückblieb, und zwar in den Waldgebieten um ein Viertel, im Zwischengebirgsraum um die Hälfte und im Ackerbaugebiet um zwei Drittel.

Nach dem ersten Weltkrieg wurde infolge des Friedensvertrages von Trianon die Stadt Kassa, das am weitesten entwickelte Wirtschafts- und Verkehrszentrum von Nordostungarn der Tschechoslowakei angeschlossen. So gingen die Handelsbeziehungen zum Norden wie auch die zollfreien Märkte verloren. Dies sowie auch die Weltwirtschaftskrise war ausserordentlich nachteilig für die Region des Zemplén-Gebirges. Hier gab es nämlich nur eine spärliche Industrie, denn man hatte sich vor allem auf die Land- und Forstwirtschaft konzentriert. So blieb diese Region in ihrer Entwicklung hinter der des Landes immer mehr zurück.

Eva Gyuró Konkoly